

ԴԻԻԱՆ Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ

Զ. ԱԼԵԾԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

ՈՒՂՂՈՒԱԾ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆԻ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1970, ք. 9-10, էջ 237)

6.

Սրտի հարկեցուցիչ պահանջի մը արդիւնք է այս նամակն ալ. Ալիշան կը յուսար ընդունիլ Սարգիսեանէ իր խնդրածները, եւ կամ գոնէ տեսնէր անոր վերադարձը Վենետիկ՝ բռնաբարձ բերելիքներով: Կ'անցնին տարիներ ու իր ակնկալութիւնները չեն իրականանար: Կը սպասէր ընդունիլ Սարգիսեանէ նկարագրութիւնը կատարած ուղեւորութեանց դէպի Տարօն, Բարձր Հայք, Վան, ինչպէս նաեւ աւելի ճշգրիտ տեղեկութիւններ Հայկաջ բերդին, Մոկֆ գաւառի քարանձաւներուն եւն. ասոնց հետ ունենալ հայ երկիրէն ո'նէ առարկայ՝ ամէնէն չնչին ալ, ինչպէս գրած էր արդէն 31 Հոկտ. 1849 քուակիր նամակով. բայց ի գուր, իր սրտի անձուկը յագուրդ չ'ունենար. որով կըրկին կը յանձնարարէ ու կը խնդրէ գրել երկար՝ ծայրալիք էջերով:

Ալիշան ալ իր կարգին տեղեկութիւններ կու տայ գիրքերու մասին: Այսպէս Պետրոսեան վարդապետի համաձայն, որ Կարինի առաջնորդն էր, Բաղէշի մատենադարանին մէջ կը գտնուի Նդիշէ մը՝ 600 տարուան հնութիւն ունեցող. Նպիվանի *Յադարս հերձուածոցը*, Կալիմաֆոսի քարգմանութիւնը: Այս Կալիմաֆոսը հաւանօրէն պիտի ըլլայ Յովհաննէս Կլիմաֆոսի (Զ-է դար) *Սանդուխտ աստուածային երկը* սկզբնաղբութեամբ գիրքը: Ալիշանի փափագն է որ Սարգիսեան դարձէն առաջ այցելէ անպատնառ Էջմիածին. այս նպատակով կը խորհին Ս. Ղազարի մէջ պատրաստել յանձնարարական գիր մը, որպէսզի Սարգիսեան անով ներկայանայ Էջմիածնի գահակալ Ներսէս Բ. Աշտարակեցի Կաթողիկոսին:

* * *

30 Յունվ. 1850, Վենետիկ

Յոյժ սիրեցեալ և վերապատուեալ Եզրայր

Վաղուց բնկալեալ զճորհեալ ի 11 Օգոստոսի (1849) ի Մուշ, սպանեալ մնալի քաղցեալ ըզիւր և խոտապելումք զհայրենական աւանդից, զմուրհիցն Շամիրամայ, զԳլուս քարերայն և զայլոցն, որոց անդիտանամ և չկարեմ երազել անդամ. մանաւանդ յորմէ հեաէ ծանեալ զի արդիւնեալ ի

դէմ եղեալը ուզոյ՝ Հանդէս առ վայր մի ի տաժանական ընթացից, թէպէտեւ ցանկարեաց եւ քեզ եւ մեզ, այլ թուի կամ զբաղեալ ըր ի հիւսել զվէպս ուղեւորութեանը եւ յայտնիս ինչ, կամ սրբողեալ ընդ Հ. Ղեւոնդ՝ զի իբրեւ ուղեւորութեանը իմն զբերանջանք եւ արդիւնական գրչութիւնը՝ վայրաքնին յաւէտ զբեկ կամէր, եւ երազս երազեալ ի վննեակոյ մինչ ի քաղաքանին Միջապետաց՝ անդր զՎ. Հ. Ստեփան Հասուցանել ձեպէր: Ծնորհացի ինձ վնասող իմ որ յառաւելութենէ սերոյ Հայրենեաց եւ Հայրենասիրտին իմոյ Վ. Հօր ներսիս, այլ եթէ կամիս լսել եւ լրբութիւն զինէն, զիտա՝ զի տակաւին ի նոյն միտս յամառեալ կայ Հ. Ղեւոնդ, եւ կացցէ թերեւս ցորՀափ սիրէ զվերոյգրեալսդ: Ո՛հ, զմէն մի ի 57 մատենից հնոց զոր յղեցերդ մեզ, եւ զոր ձեռնապատակ ընդօրինակութիւնսդ՝ ողջադուրեւով զգտեալ է իմ, եւ ոչ մի եւեթ անգամ. այլ տակաւին ոչ կարեմ վերադասել զդոսա քան զերկասիրութիւն ուղեւորութեանը որ ի Բարձր Հայս եւ ի Ծիրակ, եւ ոչ զյետինն զոր ընդ Վ. Հ. Պետրոսի յղեցեր՝ քան զլոնդակն Աղթամարայ, յորում զՀայկայ եւ Շամիրամայ բանք լինին, եւ զնկարագիր մի Հայկայ բերդին կամ զԱստուածաշինի եւ զՄոկաց քարանձաւաց՝ քան զբաղումս ի մեկնութեանց ոչ միայն եւս վերադասեմ, այլ եւ զայլս ի նոյն ասորժակս տեսանեմ: Սակայն կալցի այս՝ մեր վարկած, հակառակել այլոցն ոչ իշխեմք:

Ակն ունիմք թէ ի զարնայնի կամ յամարայնի հասցես եւ մեք ընդ քեզ երկարափափազ ըզձիցդ ի դիւանս իջմիածնայ նաւելով սաղապանեմ՝ հանաքեմք Վհհս զեր առ ներսէս Կաթողիկոս, այլ լուեալ զարած ճանապարհիդ՝ կատեցաւ ի յղելոյ. ծանո՞ մեզ թէ իցէ ինչ զիտելի ի դրութեան նամակին եւ ո՛րպէս քեզ Հաճոյ թուի, զի աշնպէս պատրաստեալ Հասուցան զքեզ կանուխ՝ մինչդեռ ի Հայրենիսդ եւս: Պետրոսեան վարդապետս դոժէր զի Ծահլիսաթոնեանին մեռեալ եւ մատենադարանն կնքեալ է. բայց մեր առաւել խիթայք ի Ռուսաց պետութենէն, թէ կրճիմն արկցէ մտիցդ ի սահմանս պետութեան իւրոյ, զորմէ Վ. Եղբայրութիւնդ անկասկած թուի լինել: Առաքեալ էր մեզ նոյն վարդապետ ձեռն եղբոր իւրոյ, զյորմէն ճառից Եղիշեայ ընդ Յովհաննու, զկցուրդան Եփրեմի եւ զՀամօրէն ճառս Աստուածարանի եւ զԵրեսացոյն: Նոյն վարդապետ ճանուցանէ ի մատենադարանին Բաղիշու տեսեալ Եղիշէ մի հին իբր 600 ամաց. այլ որ հետաքնին եւս է մեզ՝ ասէ, գտեալ անդ զԵփրեմանու յաղաղս հերձուածոց, եւ զԿալիմաքեայ(?) թարգմանութիւն, եւ այլ ինչ ինչ նոր եւ տուեալ ցեղորայրութիւնդ. եւ մեր չէ աղպիսի ինչ ընկալեալ կամ լուեալ ի քէն. զի՞նչ կամիցի այս լինել: Գրեալ է եւ Հ. Գիւրնեանու առ Վ. Հ. Բարսեղ թէ գտեալ ըր ուրեք բաղմութիւն ձեռագրաց եւ ընդ հուպ առաքել կամիցիս ի Կ. Պոլիս. զուցէ եւ զայս նոցա երազեալ է:

Ի Մեծոփայ վանս յուսայիր բաղում լինչ գտանել, որպէս գրեալ էիր երբեմն. չիմացաք թէ արարե՞ր այց տեղւոյն եւ դոմե՞ր ինչ. քանզի ի դադափարեալսդ չկայս անուն Մեծոփայ:

Զօրինակ Արծրունւոյն թումայ անշուշտ ստուգեցեր ի Վ. Հ. Արսենայ զի չէ բնագիրն կամ հին յոյժ, այլ այն զորոյ Հաւասար ամօք յառաջ առեալ չարք մերոց առաքեալ էին առ մեզ. վասն որոյ այլուր խնդրելի է զյորմէն պատմարանութեանն այնորիկ:

Ակն ունիմք թէ ի մեկնիկդ այտի՝ առաքեսցես զնկարագիր Տարօնոյ եւ զերկրին Վանայ, քանզի տակաւին սպասեալ միամբ անմոռացք պարզեալգորոյն Զորոտունիլի եւ Ծիրնկատարն լերին զահաւանդից: Յուչ լիցին եւ յառաջագոյն քան զայս հարցումսդ իմ:

Ակն ունէի թէ ի ձեռն Վ. Հ. Պետրոսի տուգէլը ինձ պարզեաւ ինչ ի Հայաստան երկրէ, հողս դերեղմանաց, սերմանց ծաղկանց, փետուրս ինչ հաւուց, միջնատս, ծաղկունս ինչ ցամաքեալս, շիշ մի ջրոյ դետոյ նշանաւորի կամ ծովուն Վանայ, քարիկ մի, տերեւիկ մի, աւաղիկ մի, փոշեակ մի... Թեփիկ մի ի տտանէ տառնիլ: Թուի թէ բարկացուցի զքեզ եւ զանց արարեր զինեւ, կամ թէ մեծադուռովքն կամիս զիս ուրախացուցանել. ո՞չ զիտես զի եւ փոքունքն մեծ են ինձ որք ի քէն զան եւ ի Հայոց:

Վ. Հ. Ստեփանն աւուրբ յառաջ յուղի անկաւ աստի զնալ ի կողմանս Ասորւոց եւ Կիւլիկիոյ. զպատճառն՝ թէ յերազոց իմոց եւ թէ ալլուստ՝ տեղեկացիս ի Վեհէս. բայց մատենան քաղզէացի որ զՄարիրասայ անուն հընչեցուցանէ՝ ընդ հուզ յայտնեացի որպիսի ինչ իցէ. բայց եթէ եւ Մարիրաս չիցէ այն՝ կարծեմ թէ տակաւին երազատեսութիւնս այս ցանկալի լիցի քեզ՝ քան զրազում արթնատեսութիւնս իմ եւ զալլոց, զորմէ ակն ունիմ հաստատազոյն ինչ զրեւ քեզ, յորժամ արտացես թղթոցս պատասխանի, ալլ երկար կամիմ ծայրալիբ եւ միջլալիբ, թաթաղուն զեզուն. չատ է ինձ թէ այնչափ զրիցես որչափ ի միում աւուր զպարսիարէլիբ ի նախնեացն բանից. ահա զմի աւուր վաստակ խնդրէ ի քէն Հ. Դեւոնդ, եւ ոչ աւելի, եւ եղիցի օրն այն պատուական ի կեանս քո եւ իմ:

Վ. Հ. Պետրոս անկցի յուղի յետ սակաւուց զնալ ի Հոռոմ:

Աստ ողջութիւն է հանդերձ զԺզոհ խաղաղութեամբ եւ աղքատութեամբ. Վեհս նեղեալ է ստամբացաւով, զի եւ ձմեռն երկար եւ ցրտաղին հանդիպեցաւ:

Ընդ ողջունից համօրէն Հարց եւ եղբարց մերոց ընկալ եւ զհամբոյրս սանից իմոց, որք փափաքեալ մնային տեսոյ արդիւնական Հայախոռոչիդ. ալլ անյազք՝ զարձցին յայսմ աշնան ի հայրենիս իւրեանց. եւ զիմս ի վերոյ նոցա ընկալեալ սրտալիբ զրկախառնութիւն՝ մնա՛ ողջամբ:

Տաճանեալ Հ. Դեւոնդ Մ. Ալիշան

Դո հագեկցորդ Ն. եղ. եւ Ծ.

Կ. Մ.

Առ վերապատուեալ Հայր

Հ. Ներսէս վրդ. Սարգիսեան

Տրապիզոն

6 Ա.

Սարգիսեանի այս քնդարձակ նամակը զօրաւոր պաշտպանողական մըն է Ալիշանի կողմէ կատարուած դիտողութիւններուն՝ նկատմամբ ձեռագիրներ քնդօրինակելու իր աշխատանքին, ինչպէս նաեւ անոր այն ենթադրութեան՝ թէ առաւելութիւն կ'ընծայէ նառական ու մեկնողական գրութիւններու՝ քան թէ պատմականներու, եւ տեղագրական ու աշխարհագրական նկարագրութեան. միաժամանակ լուսաբանութիւններ ալ կու տայ այլեւայլ հարցերու շուրջ:

Սարգիսեան նախ սրամտութեամբ զգացնել կ'ուզէ, թէ ի՞նչ բան կա-
րելոր է, կամ անկարելոր, կամ նուազ կարելոր՝ ասոր հասկացողութիւնը

բան չէ: Մատենադարան Մխիթարեանց աղարակ է ալլեւայլ բուսոց, պաշար բազմատեսակ թռչնոց. ընթերցելի զնկարագիրն լրագրոց զոր ստորագրէ Կոց-ցի՝, եւ զիմ բանին հետեւութիւն իմանաս: Ասիցես թերեւ. որպէս ասել աղարակես ի միտմ ի թղթոցդ, զանց զմեկնականօքն արարեալ ի սպառ եւ տեղադրութեամբ չառանալ: Եւ զայդ է թղթիդ զոր ի վառ ընկալալ՝ բորբոք մամբ մեծած ասէիր: Սակայն զոր ինչ զրէ ոք, հարկ է եւ զայն միանգամայն խորհել եթէ ո՛ւր եւ յորո՞ւմ եղանակի մարթի հասանել թղթոյն ի տեղի իւր, եւ առ որ երթայն՝ յորպիսո՞ւմ վիճակի դառնէ զնա. ալլ բանք ժամանեցին յականջս իմ յորժամ յանկարծ յետս կոշեցայ եւ դու դիտէիր. եւ եթէ ձեռն յայնժամ ըստ բաղլի չկայր մօտ ի վերայ, հարկ էր ինձ, որպէս կարծեմ, զամենայն լքանել եւ դառնալ, եթէ հնազանդ որդիք իցեմք: Մինչ ցայն վայր զհարաւային եղբօք եւ զարեւելակողմամբն Վանայ ծովուն չըջեալ եւ տեղադրեալ էի. ընդ լրոյ՝ կոշոյն դհատ եկն եւ ցուրտն եւ փոթորիկ եւ սառնամանիք, եւ պատեցաւ երկիրն առհասարակ 16 թիւ ձեամբք, եւ ո՛ւր կարող էի յայնժամ ելանել ի դուռս աշխարհալիւ լինել եւ տեղադրել. բաց ի 16 թիւաչափ ձեանց զի՞նչ այլ կարող էի տեսանել. ո՛չ թէ ի սուրբ Մարկոսի փխացցայն ոլորտիմք եւ ոչ ի փալացցօ ֓Փէղատօյն² ի սուրբ Ղազար զնամք յարկածածուկ կօնտօլայիւ: Ո՛ւր եմք, Հ. Ղեւոնդ, ո՛ւր. հայն եւ հոյն առաջի, փոթորիկ, բուք, դժոխային ցուրտ, որ զմարդոսն ոսկերս յերեսաց քանցեալ՝ դուղեղն ցրուէ եւ ցնորեալ ոմն դարձուցանէ. քայլել անհնարին, այլ ի ձի հեծեալ անշարժ եւ կծկուն, ոտք եւ ձեռք թափին ի ցրտոյ: Եթէ եւ բքս միւսանգամայն հանդիպուցի, զմահ առաջի աչաց նկարեալ ի նոյն դիմէ յոր կողմն եւ դարձցի. զի եւ տառապեալ անասունն յայնժամ ի նոյն վտանգի կացեալ՝ չէ կարող զերծուցանել զնա: Գիտեմ զի ասես. ալլ պիտի օր ընդէ՛ր ի դուռս ելանեմ. չելանես ի դուռս, այլ ի դուռս եղեալ՝ պաշարէ դեզդ տաղտալն: Եւ ես չըարմանամ զի ալլպէս բետ բետ բրդես, զի քան զըջապատ պատուական սենեկիդ չեկանես ի դուռս ի զոյգն ցրտոյ երկուցեալ, եւ ջերմանօթ զառաջեալ եւ զձեռքդ բաղկօք հանդերձի ի ներքս արկանես, եւ քաղցր նիւրհ եւ թեթեւ դականողեօք շփեալ ի ժամուն՝ զքեզ ի մտաւոր աշխատութեանցդ թեթեւացուցանէ փոքր մի: Եւ դարձեալ եթէ յորդ անձրեւոյ հանդիպուցի ի ձմեռայնի, չար եւ նա իրբեւ զմիւսն. իջեալն չիք եւ ոչ ծառոյ եւ պատասպարան, եթէ եւ բազում ապայս զլեցեալ է, մինչեւ ցապիկն անցանէ ջուրն, դողալ սկսանի եւ սարսուել, եւ հասեալ շունչ ի բերան ի հիւզ մի իրբեւ ի պատրաստեալ իմն բազանիս՝ խոխո սկսանի ժողովել՝ թէ միայն կարող լիցի դառնել, զի զղկեստն ցամաքեցուցէ: Տեսե՞ր Հ. Ղեւոնդ, զարհաւիրս ձմեռայնոյ ուղեւորութեանն յարեւելս, զոր իրբեւ զմի ի հարեւոցս ասացի. եւ երանի թէ սակաւատեսն լինէր իրբեւ զայլոց տեղեաց, եւ ոչ հնդկաց ամառվք արդելուն բանտը զքեզ ուր եալ: Կարի յոյժ երկարեցի զբանքս, զի դիտացես թէ Հ. Ներսէս ոչ կարի անմտութեամբ դործէ, կամ յորում ի դաւառաց կամ ի քաղաքաց դառի, զառաջի կացեալ եղանակն եւ զգալոցն ի միասին խորհեալ, զձմեռայնոյն պաշար յառաջագոյն պատրաստէ, զի ալլպէս ասացիք զո՛ւ եւ իցէ ի զբազարաց: Ապա թէ ոչ եթէ եւ զմեկնականաց ընդօրինա-

1. Հատնօրէն վեներտիկի լրագրող մըն է:

2. Փալացոց ֓Փէղարօ, Վեներտիկի Մեծ ջրանցքին վրայ գեղեցիկ պալատ մըն է, որ 1836ին վարձու առնուած էր եւ Սեպտ. 11ին հանդիսաւոր կերպով կատարուած էր բացումը Ռափայէկան վարժարանին:

րայն եւ յերեւոյժն՝ ժամ ասնն, եւ զմնացուած ժամուց աւուրն անցուցանեն ուտելով եւ ըմպելով եւ ի քուն լինելով, ի սպասու կան եղանց եւ դոճոց եւ խաշանց, պատրաստել նոցա զարմանս, ականատես լինին հնձոց եւ կալոյ եւ զպաշարն ամբարներոյ. շրջին հանապազ ի թեմս եւ արտաքոյ առ ի զտարեկան հասս ժողովելոյ ամսովք բազմօք, եւ զառնան ի վանս եւ ընդ առաջնորդին կուռով եւ արպակաւ եւ անյուր եւ նորաստեղծ յիշոցօք մամնաւորել: Բան շատ կայ պատմելոյ եւ ես շիտթիմ դո՛րն ասեմ ընտրանօք, այլ թողում զամենայն զի ձանձրացուցի զքեզ եւ զիս, եւ զու զո՛ր լեր առ ժամս ընդ համառօտագիծ պատկերզ զբասիրացն Հայաստանի, զոր ցուցի քեզ: Ակն ունիմ թէ ոչ այսպէս տեսից անդ ուր կամթիմն երթալ, եւ անդ այնպէս առնելոյ եմ, որպէս եւ զու կամէիր:

Ձճատեան ամերայէ ասացեալ էիր պատմականս ի մատենից խոստացեալ նորա առաքել առ ձեզ ի վանորէից. զի՞նչ լուր կայցեն՝ չասացեր: Այլ ինձ աշնպէս թուի թէ ոչ ամենայն արեղայ իրբեւ զՊօղոս վարդապետն իցէ այլոյ հոգւոյ որպէս եւ սրբելի այր. մինչչեւ իցէ անձամբ ականատես լեալ իրիք, հնախուղին հոգւոյ չէ հնար անդուր եւ անկասկած լինել:

Ձնիւթ մածուցման շինուածոցն Անուշ եւ զնկարէն պատկերացն հարցեր. զայդ միայն չքննեցի յԱնի զի ճանաչէի ոչ: Ի ձեւս տառից արձանադրութեանցն չա զերն եւեթ տարբեր էր յաթմու գրութենէ:

Ձթադաւորաց Օրէնքն Թարգմանութիւն է ասացեր Լամբրոնացւոյն, թէպէտ նորին Գուշի կարծէի ես ցարդ, ոչ ուստեք ստուգեալ. այլ չասացեր զերից Թադաւորացն եւեթ Կոստանդինոսի, Թէոդոսի եւ Լեւոնի, թէ եւ Յուստինոս եւ Եռնեստ, ընդ որս եւ զօրինադրոցն Յունաց: Յիշեմ զի մին յուստանակ օրինաց զրոցդ պակասէր ի կատարանէն եւ մի օրինակ միայն էր. ո՞ր ի նոցանէ իցէ, ծանո՛ր ինձ թէ ո՞ւր հասանէ, զի լրացուցից թէ զտանեմ ուրեք՝:

Ձտեղադրութիւնս ի մասնէ երից աշխարհաց Վասպուրականի, Տու: բուրերանոյ եւ Աղձնեաց սուղ եւ ստոյգ բանիւ ճշգրտեալ առաքեալ եմ առ Վ. Հ. Արսէն: Ձոր տեղադրեալն եմ ականատես եմ միանգամայն եւ ոչ ի լրոյ: Բովանդակն է ստորադրութիւն Բաղիշոյ, Ռահվայի, Վանայ, Հայոց ձորոյ, Ծովուն որորտի եւ կղզեացն, Արբերանոյ եւ Քաջբերունեաց, Բաղնոցայ եւ Խաժուրայ, Ալաշկերտու, Մանաղիերտի, Պուլանուխայ, Տարոնայ, Շատախու եւ Բոնաշինու: Յեռեալ եմ ի նմս եւ տախտակս սակաւս վանորէից, Քարանձաւաց Ծամիրամայ, սեպածեւ արձանադրութիւնս եւ զարձանադիր Լուստաորէին, եւ զպատկեր Վանայ Ծովուն, որոյ արմանցն ձեւ մի շիտթեացես, եթէ զուցէ չէ տեսեալ քո ցարդ ի տիպս եւրոպացոց այնպիսի. զերկար նեղուցէն ասեմ որ զմայր իւր արձակէ մինչեւ ցեղերս Բերկրոյ զաշտին, զի այնպէս է որպէս զծագրեալս եմ, նոյնպէս եւ այլ եզերացն, զի շրջեալ ընդ որորտս Ծովուդ՝ մասանց իւրաքանչիւր ականատես եղեալ առ օրին եւ առ ժամուն ուր եւ հասանէի, անդէն նշանակէի՝ թուղթ եւ զրէջ հանապազ ի ձեռնս եւ հեծեալ ի ձի: Ծշգրտագոյն քան զայդ հնար էր առնել ինձ, այլ ըստ դո՛ւմ ամսոց պէտք էին եւ մեծաց ծախուց եւ անհնարին չարակրութեանց ի Ծովուն, զոր աւելորդ է երկարարանել: Գացես ի նմին տեղադրութեան զը-

3. Օրէնք քաղաքացի մասին կարելի է տեսնել Հ. Գարեգին Զարբանաւեանի «Մատենա-զարան հայկական թարգմանութեանց» հատորը, էջ 750:

